

Етапи становлення фонетичного принципу українського правопису

Видайчук Тетяна

доцент кафедри слов'янської філології Міжрегіонального гуманітарного інституту Київського славистичного університету

Правопис як система правил передачі мови на письмі, кодифікований у сучасному розумінні цього слова, формально був відсутній в Україні протягом перших віків існування писемної мови. Закладання основ українського правопису відбувалося в епоху Київської Русі. Переважна більшість тогочасних пам'яток східних слов'ян писана кирилицею, тобто в основі сучасної української графіки лежить кирилична правописна традиція. Засвоєння цієї системи користувачами відбувалось поступово і не завжди легко.

Відлік історичного розвитку староукраїнської орфографічної традиції починається з вироблення давньоруського (давньоукраїнського) правописного узусу, пристосованого до звукової системи живої розмовної мови того часу, а не старослов'янської. Тому *спрощення традиційного кириличного алфавіту* можна виділити як перший етап у становленні українського правопису. Кирилиця у давньоруську добу зазнала певних змін: а) замість літери юс великий (ѣ) вживалась літера у або лігатура оу; йотований юс великий (ѣѣ) став передаватись буквою ю. Юс малий (ѣ) вживався у значенні а або я. Юси не позначали носових голосних; б) на місці зредукованих, або дуже коротких голосних, що передавались на письмі буквами ѣ, ѣ, у середині XII ст. у так званих сильних позиціях писали голосні повного творення о та е; в) з кінця XIII ст. в кириличному алфавіті з'являється літера й, "тобто над старою буквою и стали писати дужечку [Москаленко 1958: 6]"; г) правописна традиція XII-XIII ст., яка носила етимологічний характер, була перешкодою для відбиття [g] у писемних текстах цієї доби. Але перші спроби передати проривний звук [g] відомі ті з середини XII ст.[Німчук 1990: 4]; г) після шиплячих та губних приголосних за давньоруською традицією писався ѣ. Але у зв'язку зі ствердінням приголосних почав писатися ѣ; д) часто на письмі відбувалось чергування у та в, і та й; тому на початку тих самих слів могли вживатися як приголосні, так і голосні.

Таким чином, кирилиця досить послідовно пристосовувалась до звукової системи мови Київської Русі, тому у правописній традиції даного періоду можна помітити опору і на живомовне звучання. Проте не можна сказати, що в XIV–XVI ст. правопис, розвивачись далі, використовував фонетичні принципи як основні. Його постійно повертали до етимологічних засад, намагаючись саме в такий спосіб унормувати орфографічні правила.

Другим етапом розвитку українського правопису стала *архаїзація українського правопису* через так званий другий південнослов'янський

вплив, який відбивався в орфографії дуже довго – з XV ст. і далі, почасти навіть у XVIII ст. (зокрема, у текстах, що створювалися в руслі слов'яноруської, або церковнослов'янської, книжно-писемної традиції). Він характеризувався такими особливостями написання: а) у рукописах широко використовувався **ѣ** замість **е** у кінці слів, оскільки писарі замість **ѣ** ставили по-південнослов'янськи **ь** [Тихомиров, Муравьев 1982: 20]; б) часто фіксувалась відсутність йотації **а** на початку слів та після голосних. За давньоруською орфографічною традицією, у цих позиціях потрібно було писати переважно **ѧ** або **Ѧ**: **Ѧ** писали після приголосного, а **ѧ** – на початку слова та після голосного. "У староукраїнських пам'ятках написання **а** без йотації призвело до порушення сформованої традиції у вживанні **ѧ** та **Ѧ** [Гнатенко 1995: 47]"; в) до характерних рис належить і написання графеми **є** на позначення йотованого звука [йе] на початку слова та після голосного, тоді як у давньоруській правописній традиції графеми **є** та **ѣ** не розрізнялись [Жуковская 1982: 49]; г) графема **ы** (з початковим **ь**) починає витісняти графему **ѣ** (з початковим **ь**); г) порушилось традиційне вживання літер **ї** (або **і**) та **и**. У добу Київської Русі "буква **і** використовувалась у власних іменах та в кінці рядка за необхідності збереження місця, щоб закінчити рядок голосною буквою – давньоруський "закон кінця рядка", літеру **и** – в інших позиціях у слові [Гнатенко 1995: 49]"; д) іжиця (**ѵ**) за південнослов'янською орфографією передавала два звуки – [і] та [в], залежно від позиції у слові та діакритичного знака над нею; е) за давньоруським правописом, диграф **оу** писався переважно на початку слова, а в – у середині та в кінці слова. Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнських пам'ятках диграф **оу** став писатися у будь-якій позиції у слові, крім початку, і мав вигляд **ов**. Йотований звук [йу] почав передаватися і літерою **ю**, і літерою **ѵ**. За влучним висловом В.Щепкіна [1920: 119], юс "ставився краси заради, а не істини"; є) внаслідок другого південнослов'янського впливу у староукраїнській орфографії з'явилась графема **ѣ** яку, проте, почали писати в рядку. "Літери **ѣ** і **ѣ**, якими позначався звук [ф], спочатку в давньоруській писемності були закріплені за конкретною групою іншомовних слів, переважно грецьких... З середини XVI ст. збільшується кількість написань з літерою **ѣ** [Гнатенко 1995: 53]".

У цей час сформувався стиль "плетіння слів", що мав своїм наслідком не лише розквіт мистецтва слова, різних форм художньої виразності та збагачення літературної мови, а й певне "плетіння графем" у правописній традиції, що, у свою чергу, призвело до ще більшої правописної непорядкованості. Звичайно, строкатість правопису іноді призводила до непорозумінь. Тому в граматиках XVI-XVII ст. чимало уваги приділялось саме правописним питанням. Хоча ці граматики дбали передусім про правописну нормалізацію церковнослов'янської мови, проте всі спроби унормувати правопис знаходили якоюсь мірою своє відбиття і в правописі тогочасної староукраїнської літературної мови.

У кінці XVI ст. в Україні було опубліковано кілька посібників для вивчення мови: "Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка", 1591 р., та "Грамматіка словенска" Л.Зизанія, 1596 р. Про чистоту і правильність церковнослов'янської мови у названих посібниках точилися суперечки, адже в них як паралельні, а іноді і як основні наводились і українські форми. М.Смотрицький, щоб покласти край непорозумінням, назвав свою лінгвістичну працю 1619 р. "Грамматіки Славѣнскиѧ Правилноѧ Синта҃҃ма". Цей посібник став основним і найавторитетнішим підручником церковнослов'янської мови, він користувався великим попитом і тому мав незаперечний вплив на розвиток староукраїнської мови і її правопису.

М.Смотрицького можна вважати першим визначним упорядником правопису в Україні. Ця праця майже на 150 років стала джерелом граматичних та орфографічних знань для всього слов'янського світу. Вихід цієї праці дав поштовх до *спрощення архаїчного правопису староукраїнської мови*. Великий інтерес викликають «Увѣщеньѧ» до орфографії. Його граматиною були усунуті надрядкові знаки, які утруднювали читання. Мовознавець подає досить точні правила вживання літер: літера и мала вживатися на початку слова, а в середині та в кінці слів, після приголосних треба було писати літеру і; літерою ї можна було починати лише іншомовні слова, а закінчувати нею не можна жодного слова. Її треба вживати перед голосними, за винятком форм род. відмінка однини прикметників жін. роду, де для відрізнення від іменників пишеться и (*крѣпкиѧ*). М.Смотрицький не радив вживати також літеру ї у префіксі при- (*приатлище*). М.Смотрицький був обізнаний з графікою церковнослов'янських пам'яток не тільки XVI – XVII ст., але й більш ранніх. Він пише, що ѣ (тобто старослов'янську літеру є) сучасні йому писарі залишили, адже літери ѣ та є виконують неоднакову роль: є пишеться після голосної та на початку слова і вимовляється як сучасне є, а ѣ – після приголосних; цим М.Смотрицький засвідчує твердість вимови приголосних перед ѣ. Він не розрізняв літер ѡ та ѡ, які в давньоукраїнській мові позначали один звук. Учений узаконює вживання першої літери на початку слова, а другої – в середині та в кінці. Літера ѡ (іжиця), за правописом М.Смотрицького, вживається тільки у словах іншомовного походження й має значення [i], коли над нею поставлено дві крапки, а коли будь-які позначення відсутні, то має значення [v].

Запозичені букви ѣ, ѡ, ѣ мали вживатися в грецьких і деяких латинських словах. Але багато сучасників М.Смотрицького літерою ѣ позначали звук [ф] у питомих українських словах. Мовознавець радить літеру ѕ («зело») вживати тільки для позначення числа. Застерігає не вживати ф замість хв і навпаки, адже автор знав, що в багатьох українських говірках саме так взаємозамінюються відповідні звуки. Узаконює вибухову вимову [g] у частині запозичених слів, для чого вперше ввів літеру г замість диграфа кг. Проте М.Смотрицький ще залишив чимало вже не вживаних літер (ѣ, ѡ та ін.).

М. Смотрицький уперше регулює написання великої та надрядкових літер. Пропонує транслітерацію, тобто застосовувати грецьку орфографію у словах грецького походження, латинську – латинського походження. Усвідомлюючи, що грецькі та латинські дифтонги, які використовуються слов'янами, не властиві слов'янським мовам, зберігає їх у слов'янських написаннях як данину традиції.

Звичайно, правопис М.Смотрицького ще не завжди відповідав потребам живої мови, а тому не звільнив українську мову від її «старого одягу» [докладніше див.: Смотрицький 1979].

Набагато повніше і послідовніше узаконюється живомовна практика (власне живомовна фонетика) у «Граматичі слов'янській» І.Ужевича 1643 р. – першій відомій граматичі «простої» мови [Граматика слов'янська 1970]. Цією граматикою було вперше дано зразок *формування правопису на основі живомовної практики*. Граматична праця, на жаль, залишилась у рукописному варіанті та не мала сили обов'язкової норми, як перелічені вище. Вона відбивала норми «простої мови», що склалися в освічених колах тогочасного суспільства. А.Москаленко доходить висновку, що автор граматичи свідомо орієнтується передусім на фонетико-граматичні і лексичні норми української народної мови [Москаленко 1974: 56]. З виходом граматичи І.Ужевича «правопис уже стояв на добрій дорозі й була певна надія на скоре пристосування його до живої мови» [Огієнко 1994: 213].

"Гражданка" запроваджена у світських стилях російського письменства у 1708 р., відрізнялася від кирилиці відсутністю деяких літер: у ній не було іжиці, омеги, ксі, псі, фіти, юсів тощо, вона започаткувала новий етап у розвитку українського правопису – *відбиття у правописі світських пам'яток живомовного звучання*. Російську реформу алфавіту готували вихідці з України, які були прекрасно обізнані з українською графіко-орфографічною традицією світського письма. Вважаючи, що найбільш прийнятним та історично перспективним для писемної практики XVIII ст. є фонетичний принцип правопису, вони поклали саме його в основу алфавітної реформи. У зв'язку з цим нове письмо XVIII ст. на українському ґрунті мало такі особливості: літера ы стала використовуватись рідше, оскільки замінювалась літерою и; літери ь та ъ, хоча й були теоретично різними графемами проте у правописній практиці замінювали одна одну, ніби злившись в одній графічно середній букві; український звук [й] передавався виключно літерою й, а звук [і] – літерою і; буква є вживалась на позначення широкого українського звука [e], а буква е – на позначення звукосполучення [йе]; замість російської літери ё почали послідовно вживати буквосполучення йо та ъо; проривний приголосний [g] передавався переважно літерою г, рідше латинською буквою g¹⁴.

Негативним наслідком реформи було, зокрема, вилучення українських наголосів із текстів, оскільки книги друкувалися лише за московським зразком. В останній чверті XVIII ст. виходять друком посібники, що мали на меті засвоєння українцями тогочасної російської літературної мови. Проте навіть і тут узаконювались деякі українські орфографічні риси.

І.Чепіга у виданні «Ключа розуміння» І.Галятовського [Галятовський 1985] покликається на польського лінгвіста В.Вітковського, який докладно вивчав мову письменника. Науковець дослідив фонетичні та правописні особливості творів І.Галятовського і описав їх у зв'язку з характеристикою мови українських письменників XVII ст. Він також виділив живомовні явища та звернув окрему увагу на: втрату голосного *і* на початку слова (*имати, мати*); перехід *л* у *ў* (*в*) (*повное, умовкла*). Особливо виразно це простежується в дієсловах минулого часу чоловічого роду (колишніх формах дієприкметників минулого часу), наприклад, *згрѣшивъ, чувъ*; асимілятивно-дисимілятивні явища, характерні для живої української мови XVII ст. Особливо поширені ці явища були у прийменниках та префіксах з кінцевим *с*, що заступається літерою з перед дзвінким приголосним (*прозьби, з вѣрою, з водою*), префіксі-прийменнику *от* (*ѡд, ѡ*), який перед дзвінким приголосним виступає у формі *од* (*ѡд*), що відбиває живу українську вимову (*ѡд востока, ѡддал*); відносно-питальний займенник *що* і похідний від нього неозначений *щось*, які фіксуються уже в цій новій формі, пройшовши ряд дисимілятивних перетворень. Відносно-питальний займенник *хто* І.Галятовський вживає у книжній формі *кто*, лише дуже рідко засвідчується форма *хто* у складі заперечного займенника *нѣхто*; боротьбу етимологічного правопису з тенденцією до фіксації живомовних форм, що виявляється в письменника у передачі на письмі нових груп приголосних, які утворились після занепаду зредукованих. У його творах часто трапляються написання типу: *роспустне, истинность, празднуемъ*. Проте частими є також написання, що відбивають живе українське мовлення (спрощення) в подібних групах приголосних: *на мѣсцѣ, празнуем, усланую* [Галятовський 1985: 5–46].

І.Огієнко в монографії «Українська вимова богослужбового тексту у XVII віці» [1926: 12 – 13] аналізує мову творів відомого полеміста, наукового і культурного діяча XVII ст. Феофіла Рутки і стверджує, що у староукраїнській конфесійній мові і правописі XVII ст. вже також був досить помітний живомовний струмінь, і наводить уже зазначені вище особливості.

Зразки східноукраїнського фонетичного правопису вже виразно помітні в діловій документації XVI – XVIII ст. На окрему увагу заслуговує спроба відтворити на письмі в Лохвицькій ратушній книзі вимову сполучення *і* з наступним *і*, що походить з *ѣ*, сучасній літері *і* в пам'ятці відповідає написання *и* з надрядковими знаками (типу *ï*): *поїхали, по ший*. Інколи ця вимова передається літерою *ѣ*: *моѣ*. Як і взагалі у літературно-писемній мові XVI – XVII ст. Засвідчено один випадок фіксації м'якого [л'] у запозиченому слові *лямпа*. При передачі вимови займенника *що* вживається паралельно традиційне *што*, частіше *що*, а також фонетичне *счо*. В пам'ятці широко представлені характерні для живого мовлення явища асиміляції та дисиміляції, спрощення в групах приголосних, водночас завжди послідовно вживаються префікс і прийменник *от*.

У досліджених пам'ятках Волині і Наддніпрянщини [Ділова мова 1981] спостерігається виразна риса північноукраїнського вокалізму – перехід

ненаголошеного а в **є** після **ї**: *поєс, пристєл*. Між прийменником **у** > **вѣ** та наступним початковим голосним іменних частин мови розвинувся [в]; нововиниклий дещо раніше прийменник **ув(ѣ)** поширився і в інших позиціях: *ув око, ув кзрунте*. Фіксуються випадки з **уво-** або **во-** на місці **вѣ-**: *воткнул, уткнул, увоткнул*.

Навіть у російських джерелах, що регулювали правопис було помічено, що українці вимовляли, розуміли і писали **ѣ** як [і] [Правила 1772: 12, Переверзев 1787: 9-10].

В.Передрієнко, досліджуючи ділову та народно-розмовну мову XVIII ст., а також готуючи до видання приватні листи, лікарські та господарські порадики XVIII ст., писав, що «жива українська вимова, навіть іноді діалектна, впливала на пам'ятки» [Приватні 1897: 5-16]. Про це свідчить ряд правописних, фонетичних особливостей: літера **и** звичайно вживалась для позначення українського звуку передньо-середнього ряду і високо-середнього підняття [и] (на це вказують численні випадки плутання **и** – **ы**); відступи від етимологічного вживання **ѣ** засвідчують його вимову як **і** (на це вказує і плутання **ѣ** з **и**); літера **і** перед голосним, здебільшого **о**, передавала пом'якшену вимову попереднього приголосного або сполуку **йо** (*коліору, маіора*); перехід **о, е** в **і** фіксується рідше, частіше ці літери вживаються етимологічно правильно (лише зрідка в новозакритих складах замість **е, о** вживається **и**); перехід **е** в **о** після шиплячих; чергування **у** з **в**; рефлекс **ри, ли**; часті випадки пом'якшення **ц**; послідовно здійснюється чергування **г, к, х** із **з, ц, с** у дав. та місц. відмінках однини іменників першої відміни (*прилуцѣ, слузѣ*); дієслова минулого часу чоловічого роду засвідчені у формі *ходив, сидів* [Ділова 1976: 13-14].

Виробленого правопису, сталих правил вживання літер для відображення реальних фонетичних процесів не було впродовж усього існування староукраїнської писемності аж до початку національної доби. Ця ситуація значно ускладнювала процес прочитання і написання текстів. Строкатість правопису почали особливо гостро відчувати з розвитком книгодрукування, для якого були потрібні більш-менш чіткі орфографічні правила. Найважливіша причина неунормованості та правописних змін – це невідповідність між традиційною кириличною орфографією, південнослов'янською за походженням, та процесами формування і розвитку фонетичної системи української мови. Саме живомовна фонетика, що тією чи іншою мірою закріплювалася в писемності, і розхитувала чужомовну македонсько-болгарську правописну систему, наближала її до українських потреб, тобто сприяла виробленню національного узусу. Отже, історія давньо- і староукраїнського правопису – це своєрідна історія його пристосування до відображення на письмі живого мовлення.

Наслідком зазначених процесів стало те, що традиційний кириличний правопис у XVII – XVIII ст. уже значною мірою був пристосований до потреб української мови, яка закріплювалася в літературі. Можна стверджувати, що він уже мав засоби для відображення реального звучання.

Аналіз правописних особливостей Актів села Одрехови [АО 1970] показав:

1. У пам'ятках дуже непослідовно, взаємозамінюючи одна одну, вживались літери **ы** та **и** для передачі українського звука [и] передньо-середнього ряду високо-середнього підняття: *свыніи* (АО, 1579, 62), *сых* (69), *владичію* (69), *жызыны* (АО, 1607, 113), *жителныца* (114.), *нинѣ* (АО, 1634, 184.).

2. Кирилична літера **і** все частіше почала позначати на письмі [і]: *архієпископѣ* (АО, 1597, 82), *діаконства* (АО, 1656, 207), *Росіи* (209).

3. У актах XVII ст. вже порівняно широко засвідчується перехід **о**, **е** в **і**: *драгій* (АО, 1605, 105), *подибнымъ* (АО, 1627, 165), *билше* (АО, 1656, 208). Також перехід **о**, **е** в **і** позначається написанням **ѣ** на місці **і**, це так званий «новий **ѣ**»: *соборнѣи* (АО, 1670, 217).

4. Частіше фіксується на письмі перехід **е** в **о** після шиплячих та **й**: *нашого* (АО, 1562, 54), *чоловичи* (АО, 1607, 116), *жона* (117).

5. Чергування **у-в**: *А я, вхопивши коромисель, ударила Чайку по головѣ* (АО, 1607, 116).

Саме у писарській практиці зазначеного періоду закладалися основи фонетичного принципу майбутнього українського правопису нової літературної мови.

Розглянуті вище етапи розвитку української системи графіки засвідчують, що формування українського правопису — процес тривалий. Традиційна кирилична правописна тенденція постійно перешкоджала проникненню в орфографічну систему живомовних фонетичних елементів, що спричиняло значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків. Відтак на початку XIX ст. у системі української орфографії сформувались два концептуально різних принципи: етимологічний та фонетичний. Історія становлення єдиного унормованого українського правопису - це суперечливий шлях пошуків і компромісів, який у підсумку відбив визначальну рису правопису нашої літературної мови - його формування на фонетичній основі.

У середині XVIII ст. у зв'язку із зростанням випуску книг нового світського змісту, що набирались новою реформованою абеткою, нагально постало питання про вибір фонетичного чи фонетико-морфологічного принципу правопису як основного. У 1798 р. була написана І.Котляревським «Енеїда», для свого твору автор не вигадав нового правопису, а писав тим, який використовували у XVII – на початку XVIII ст., правописом, який використовували для друку журналу “Основа”. Він продовжив старі традиції, дещо стерті «гражданкою». Саме вихід «Енеїди» І.Котляревського остаточно поставив питання про окремий український правопис та його засади.

Література

АО – Акти села Одрехови / Упоряд. І.М. Керницький, О.А.Купчинський. Наукова думка, Київ 1970. – 260с.

Галятовський, І.: Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. Наукова думка, Київ 1985.

- Гнатенко, Л.А.: Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. In: Мовознавство 6/1995, с.47-53.
- Грамматика слов'янська І.Ужевича / Підгот. до друку І.К.Білодід та Є.М.Кудрицький. Наукова думка, Київ 1970.
- Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. Наукова думка, Київ 1976.
- Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Зб. актових документів / Підгот. до вид. В.В.Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова та ін. Наукова думка, Київ 1981.
- Жуковская, Л.П.: О южнославянском влиянии XIV – XV ст.(На материале проложного жития Евгенія). In: Язык и письменность среднеболгарского периода. Наука, Москва, 1982, с.48–57.
- Москаленко, А.А.: Нарис історії українського алфавіту і правопису. ОДП, Одеса 1958.
- Москаленко, А.А.: Нормалізація української літературної мови. ОДУ, Одеса 1974.
- Німчук, В.В.: Про графіку і правопис як елементи етнічної культури: історія г. In: Мовознавство 6/1990, с.3 – 10.
- Огієнко, І.І.: Історія українського друкарства. Либідь, Львів 1994.
- Огієнко, І.І.: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці: Нарис з історії української фонетики. Варшава 1926.
- Переверзев, И.: Краткие правила российского правописания, из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненные в Харькове. Москва 1787.
- Правила о произношении российских букв и о исправном тех же в новейшем гражданском письме употреблении, или о правописании, собранные из российских грамматик. Москва 1772.
- Приватні листи XVII ст. / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. Наукова думка, Київ 1897.
- Смотрицький, М.: Грамматика / Підгот. до вид. В.В.Німчук. Наукова думка, Київ 1979.
- Тихомиров, М.Н., Муравьев, А.В.: Русская палеография. Высшая школа, Москва 1982.
- Щепкин, В.: Учебник русской палеографии. Общество истории и древностей России, Москва 1920.

Tetjana Vydaichuk. Stages of formation the phonetic principle of the Ukrainian orthography.

The major phenomena of historic evolution graphic and orthography features of the Ukrainian language are analysed. The orthographic system at that time was not yet development enough to permit the penetration of the phonetic spoken influence into the language of literature. In was the clerks' writing of XVI – XVIII centuries that laid down the foundation of the phonetic spelling of future Ukrainian language.